

ОЛЬГА САЛІПА

ДЕРЕВО РОДУ ДИКІ ПАРОСТКИ

КНИГА 1

*Від переможниці конкурсу
«КОРОНАЦІЯ СЛОВА»*

КСД

ОЛЬГА САЛІПА

ДЕРЕВО РОДУ

ДИКІ ПАРОСТКИ

КНИГА 1

Від переможниці конкурсу
«КОРОНАЦІЯ СЛОВА»

КСД

КНИГА 1

ОЛЬГА САЛІПА

ДЕРЕВО РОДУ ДИКІ ПАРОСТКИ

РОМАН

ХАРКІВ
2022 **КСД**

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2022

ISBN 978-617-12-9875-0 (epub)

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без
письмового дозволу видавництва

Електронна версія зроблена за виданням:

Цикл «Дикі паростки» Книга 1

Саліпа О.

К59 Дерево роду : роман / Ольга Саліпа. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного
Дозвілля», 2022. — 352 с.

ISBN 978-617-12-9793-7

Кінець XIX століття. Двоє братів, Богдан та Іван, колись захопилися однією жінкою — повією Магдою. Минули роки. І вже Іванові сини, Петро й Семен, спалахують таємною жагою до однієї дівчини Сабіни. Час великих історичних зламів і громадянських війн. На полі битви проливається українська кров у бою під Крутами. Петро стає до лав Галицької армії. Семен страждає від мук нерозділеного кохання та ненависті до власного брата, поки не зіштовхується з колишньою коханкою батька — тією самою фатальною блудницею Магдою. У серці народжується заборонена пристрасть. За спинами братів чатують НКВДисти та зрадники, країна здригається від доленосних подій. Крізь тонкий серпанок прорвуться темні гріхи батьків і синів — помилки, які спокутувати дітям дітей. Історія, що почалася з ненависті, триватиме ще не одне покоління.

УДК 821.161.2

© Саліпа О. І., 2022

© Depositphotos.com / Dualshock, olly18, daniilphotos, cta88, обкладинка, 2022

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2022

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2022

1945 рік

Петро збирався повільно. Хоч на вулиці пекло сонце, дістав зі скрині кожуха і накинув на плечі. Оглянув хату. Що взяти із собою? А як відберуть? Знайшов очима образ, у раму якого була запхана фотокартка — він, Сабіна і троє їхніх дітей. Поклав до кишені, але, подумавши, повернув Сабіні.

— Як прибуду на місце — напишу тобі листа. А ти мені цю картку вишли, — говорив спокійно.

Сабіна не плакала. Відколи по нього прийшли, жінка ніби оніміла — мовчала і кліпала величезними очиськами, що навіть тепер, у майже сорок, не втратили свого вогню.

Служиві перетрясали кожен закапелок у хаті — шукали старі документи чи якісь інші докази. Щодо цього Петро був спокійний: нема дурних, у хаті все чисто. Але цим — глянув на енкаведистів — доказів не треба. Як уже вирішили забрати — то надія марна.

— Бистреє, — солдат простягнув рушницю, щоб штовхнути Петра в плечі. Петро розвернувся до нього обличчям і спокійнісінько глянув у вічі. Рука енкаведиста в останню мить послабла, і штурхана не сталося. Натомість той відвів очі, ніби то його, а не Петра, арештовують.

Петро окинув поглядом хату: тут він народився і виріс, тут відгуляли його весілля, тут вони із Сабіною зачинили й народжували дітей. Сюди до нього ходили хлопці на розмову. Більше не прийдуть. Їх усіх всипали¹. Куди його далі — ніхто не казав. Добре, що поки хоч не били — не встидно перед донькою і синами.

Усі троє дітей сиділи на вулиці біля криниці й розглядали дядьків у формі, що перевертали подвір'я догори дригом. Найстарша, п'ятнадцятирічна Наталка, «цікала» до малих братів, коли ті починали нити. Хлопці — Степан та Іван, яким лиш тиждень тому в один день виповнилося шість і сім років, — сиділи поруч і мотили ногами, потерпаючи від палючої спеки.

— Маму слухайтеся, — Петро вийшов у двір, погладив хлопців по головах, — і Наталку.

Глянув на доньку й аж здивувався: раніше не помічав, як вона виросла. Це ж Наталці вже п'ятнадцять — дівка. Скоро і свати підуть. Якщо... Це «якщо» Петро гнав з голови всіма силами. Несміливо поклав важку долоню доньці на плече. Та аж стрепенулася від несподіванки — між ними ніколи не було особливої ніжності, і тепер Петро себе за це картав. Він сам не мав сестри й ніколи не бачив, як би то батько міг показати свої почуття доньці.

Іван і Степан тим часом знуджено розглядали свої босі ноги. Чи відчували вони, що робиться, чи були ще до того замалі, але Петро, піддавшись ніколи раніше не знаному пориву, взяв руками їхні голови, звів разом і поцілував по черзі.

— З жінкою я попрощатися можу? — з докором глянув на енкаведиста, що приготувався до конвою. Той кивнув і опустив зброю.

На поріг вийшла Сабіна. У довгій квітчастій спідниці й сорочці, дрібно вишитій простеньким узором біля шиї. Ніби на свято зібралася. Петро замилювався: його жінка, його. Навіть тепер не показує страху. Ні сльозини не зронила. І дивиться тими чорними очиськами з-під густих брів, як цариця.

Простягнув руку, просячи підійти. Сабіна ступила надвір і стримано притислася до Петрових грудей. Чув, як билось її серце. У якусь мить навіть здалося, що те серцебиття стало в них одне на двох. Чоловік повільно, ніби розтягуючи ту хвилину, торкнувся губами її скроні.

— У криниці сховок, — прошептав самими губами. — Купиш коня. Тільки не зразу.

— Отставіть шептається, — штовхнув його в спину конвоїр. — Долгіє прощання — лішніє сльози, — підморгнув таким же служивим, як і сам. — Єщщо наплачєтєсь, — розреготався, аж у кутиках рота проступила сліна.

Петро закинув на плечі клунок з чистою білизною, поправив кожуха, який на сонці став ніби розпечене залізо, і обернувся обличчям до річки.

Якраз навпроти його хати, по той бік Збруча, на горбі, було добре видно невелике обійстя з клаптем городу. Там, спершись на стіну, хтось стояв. Здавалося, очей не зводив із того, що діється через річку.

— *Не брат ти мені, енкаведистська суко, — плюнув у той бік Петро.*

Іванко і Степанко, вперше почувши від батька лайку, хихикнули.

¹ Всипали — видали сховок (*повстанський жаргон*). — Тут і далі прим. авт.

1. Іван та Богдан Луцики й одна ніч

1898 рік

К — ажу тобі, тут життє не буде. — Іван сидів на березі Збруча і жбурляв камінці у воду.

Його старший брат Богдан примостився поруч на траві, обіперши підборіддя на коліна:

— І шо?

Оте смачне, майже западенське «шо» відразу видавало місце, де хлопці родилися.

Вода під вечірнім сонцем забарвлювалась у червоне, як кров. У траві співали цвіркуни. Зовсім близько хлюпнула риба.

— Бачив? Бачив? — аж загорівся Іван. — Короп на дві долони — не менший.

— Може, завтра зраненька на рибу? Як ходили, коли були малі.

— Не вийде, — запал Івана миттю згас, ніби холодною водою облили.

Богдан повернув голову в бік будиночка на прикордонній заставі по той бік Збруча. У крихітному віконці світилося.

— Твоя правда, австріяки теперка пильнують добре. Шмальнуть — питати не будуть. Та й з нашого боку так само: куди не глянь — очі, — потер пальцем невеликий шрам на обличчі.

Малими Іван, Богдан, а потім і їхні молодші брати Тарас і Михасько ходили рибалити на той бік Збруча. Хоч кордон тоді теж пильнували, але до дітей нікому діла не було. Хлопці знали брід і, щойно сонце пригрівало так, що можна було намочитися і не заслабнути, бралися за свій промисел.

Ніхто не міг того пояснити, але риба на тамтому березі Збруча була жирнішою і ловилася ліпше. А ще хати в тому Гусятині були більшими, ніж у їхньому, квіти ряснішими, вода смачнішою.

Колись Гусятин був одним великим містом, що розкинулося по обидва береги Збруча. Але за першого поділу Речі Посполитої в 1772 році по Збручу пройшов кордон, і Гусятин розділився надвоє: одна частина відійшла Австро-Угорщині, інша — Російській імперії. Ніхто з тутешніх уже не пам'ятав тих часів, коли два Гусятини по різні боки Збруча були одним містом. За сто років обидві країни проросли корінням у тутешніх людей, змінили їх, навчили свого. Але ще з тих давніх часів у гусятинців з обох боків залишився щоденний звичай: за будь-якої нагоди повернути голову в бік Збруча і глянути, що там той берег.

— Життє тут не буде, — повторив братові Іван. — Думав я, рахував. От дивися, — взяв у руки палицю і почав креслити щось на пилюці. — От оженюсь я, хату поставлю, землю куплю. І що з того? Хіба нароблюся. Податки все заберуть. На батька нашого глянь, — махнув головою на хату, що виднілася недалеко. — Всеньке життя трудиться, а має хіба нас погодувати.

Богдан стиснув губи. Він і сам уже придивився собі дівчину, тільки куди її привести, як їх у хаті й без того шестеро.

— А там, — махнув рукою Іван у бік австрійського Гусятини, — там і земля дешевша, і податки менші. Питається: як так?

Богдан знизав плечима.

— От і я не знаю, — жбурнув палку у воду Іван. — Земля така ж, онде вона, на тому березі. А жити там легше.

— Ну, та й що з тим вдієш?

— Поїхали зі мнов на цукрові заводи, грошей заробимо, — штовхнув брата у бік Іван. — А там... Там побачимо. Не може ж бути, що тая земля від нас так близько, а дістатися до неї зась.

Богдан не відповів. То така справа, що треба думати. Це тільки Іван може зірватися з місця, як вітер, ніби його ніде нічого не тримає.

Брати мовчки повернулися додому і вляглися спати.

А на ранок, коли ще не встало сонце і вся сім'я Луциків, поснідавши, зібралася на жнива, у дверях хати став повітовий з військової повинності.

— Іван-Богдан? — звівся зі своїм списком і забігав зіницями між чотирма хлопцями, один за одного молодшими.

— Ми, — ступили ті крок назустріч.

— Завтра ждьом обоіх на базарной площаді. Такіє нам нужни, — розвів руками, жестом показуючи їхню широкоплечість.

Маму з батьком і братів ніби заціпило. Аж за якийсь час спохопилися, що не провели повітового за ворота. Тільки б тим не зробити ще гірше.

— Ну, і чого носи повісили? — постукав пальцем по переніссі обом молодшим братам Богдан і підморгнув батькам. — Не чекали? Нам обом з Іваном вже перейшло за двадцять. Теперка — на службу. Такий закон.

Усі Луцики, опутивши голови, пішли в поле. Тільки Богдан дивився просто перед собою: скажуть служити — то й піде. Усі служать, і від нього шматок не відпаде.

— Ти як собі хочеш, — уже в полі порівнявся з ним Іван, — а я шість років топтати солдатські чоботи не збираюся. Я женитися хочу, господарку заводити. Жити, — зупинився і глянув на Богдана так, ніби докоряв за мовчазну згоду з обставинами.

— Хоч-не-хоч, питати ніхто не буде, — Богдан випростався і приклав руку до поперека. Батько з мамою жали ячмінь далеко позаду — роки вже не ті, а молодші брати більше дуріли, ніж працювали, тож тепер лежали під деревом, мовляв, потомилися.

— Я маю талан. Мені завтра не випаде жереб, — усміхнувся на всі зуби Іван.

Богдан на те лише хмикнув.

Наступного ранку обоє хлопців, убравшись у чисте, вийшли з дому під важкий погляд матері. Батько з молодшими на той час були вже в полі, бо в жнива кожна година дорога.

На центральній площі зібралися два десятки однолітків з Луциками і трохи старших чоловіків — дехто з них до того мав звільнення від служби, але тепер його втратив. Усім веліли стати в шеренгу. Повітовий вийшов за годину, коли хлопці вже добряче потомилися і ледь не зомлівали на сонці.

— Вони шо, навмисне з нас знущаються? — шепнув крізь зуби Іван і отримав ліктем в бік від брата.

— Тоже мнє баришні, — плюнув собі під ноги повітовий, коли бліді призовники жадібно ковтали воду, черпаючи її долонями з великої бочки, яку хтось додумався тут поставити. — Ви служить ідьотє, там с вамі цацкаться не будут.

Військова повинність в імперській армії була обов'язковою для всіх, хто мав двадцять років. Дехто отримував звільнення, бо доглядав матір-вдову чи осиротілих братів та сестер. Але більшість чоловіків рано чи пізно опинялися перед очима повітового з військової повинності. Утім, це ще не означало, що всі вони потрапляли до війська. Призовників було значно більше, ніж потреби в солдатах чи, точніше, можливості їх прогодувати. То ж у день призову між чоловіками робили жереб.

— Ну, перевірим вашу удачу, — вишкірився повітовий. — В корзині два десятка яєць. Половіна — свіжайшіє, половина — тухліє. Беріте не глядя.

Інший солдат пройшовся з кошиком шеренгою, і кожен з чоловіків, заплющивши очі, дістав собі одне яйце.

— У кого тухліє — тот пока остайотся дома.

Чоловіки підходили до повітового по черзі й кидали собі під ноги яйце.

— Сільнеє метай, сільнеє, замашестее, — підбурював той.

Призовники з усієї сили жбурляли яйцем до землі, шкаралупа тріскалася, і їхні штанки заливали яєчні патоки. Якщо чиєсь яйце било в ніс різким смородом — по обличчі призовника відразу ж розпливалася радість. Але показувати, як ти тішишся, було не можна. Бо тоді повітовий додавав свою забаву:

— Точно тухлоє? Не верю. Становісь на колені, нюхай лучше.

Призовник ставав на коліна, опускав голову над самою яєчною плямою, втягував носом повітря і майже завжди починав блювати — навіть загартовані сільським життям хлопці не витримували. Відмовитися було не можна — ніщо не заважало повітовому забрати слово назад і взяти саме того призовника до війська, а відпустити іншого.

Богдан мовчки чекав своєї черги і краєм ока спостерігав, як біліють від напруги стиснуті Іванові кулаки.

— Дивися, бо завчасно яйце роздусиш, — процідив крізь зуби.

Іван лише здивовано повів бровою.

Молодший брат бив своє яйце першим. Єдине, про що просив Бога в ту мить Богдан, — щоб повітовий не надумав примусити його стати на коліна, бо той дасть відсіч. Іван змалку не вмів терпіти образи, навіть якщо треба було. Огризався до батька, коли діставав тлумаків

задурно. Захищав того, на кого всі нападали гуртом. Богдан був інакшим. Він знав, що того, хто прирікається, луплять сильніше. Тому обирав перетерпіти.

На щастя, Іванове яйце виявилось аж зелене від давності, і хлопець, ніби й не здивувавшись, став у шеренгу до тих, кого у військо не забирають.

Підійшла черга до Богдана. Той підступив до повітового і впевнено жбурнув яйце собі під ноги, очима вже змірявши собі шлях до тих, кого призивають. Але, на диво, його яйце теж виявилось стухлим. Богдан аж сам собі не повірив і нахилився нижче, щоб переконатися. Старе, аж чорне, яйце смерділо так, що місця для сумніву не лишалося. Богдан ледь помітно знизав плечима і став біля брата.

Мама аж сплеснула в долоні, коли побачила, що додому повернулись обоє.

— Маємо ще час до наступного призову, — ніби вибачався Богдан.

— Ти як собі хочеш, — заговорив Іван до брата, коли мама вийшла в комору по кисляк, — а я просто так чекати, поки мене заберуть до війська, не збираюся.

— І що робитимеш?

— На цукровий завод поїду найматися. Грошей зароблю. А там побачимо. Ти зі мною?

Богдан зміряв брата поглядом з голови до ніг, але не відповів нічого.

Уже вночі, коли всі поснули, повернувся в той бік, де на лаві спав Іван, і ні з того ні з сього сказав:

— Я поїду з тобою на той завод. Може, твоя правда.

Бо як Богдан міг відпустити з дому в чуже місто молодшого брата самого? Та той тільки за ворота вийде — втрапить у якусь біду. Бо так траплялося завжди із самого дитинства. Богдан мав вчасно опинитися поруч — відбити його у пса, підставитися хлопцям, що гамселили Івана, не пустити на лід, коли той уже танув. І так щодня вже двадцять років. Згадати хоча б історію з дівкою, через яку Івана ще три роки тому мало не закрили в темній. Якби не він, Богдан, то хіба хтось братові поміг би? Навіть шрам у Івана на обличчі з того часу лишився.

— І як-то Іванові все на раз-два вдається, — хитала головою мати, коли той уже за кілька днів напивав підводу, що їде на ярмарок до Городка.

— У Городку, — переконував усю сім'ю той, — хтось гарантовано буде їхати з ярмарку до Проскурова — ото й заплатимо, щоб нас підвезли. А звідти напишемо вам листа, що на місці. Я чув від хлопців, що проскурівський поміщик Маранц своїм робітникам добре платить. Трохи заробимо, а там буде видно.

Батько проти заробітків не перечив: бачив, що вдома хлопцям нічого не світить. А обом уже пора про свої сім'ї думати. Чоловік навіть здивувався, що першим про потребу в грошах заговорив вітряний Іван, а не старший Богдан, бо тому б личило перейматися тим нагальніше.

За тиждень хлопці, навантажившись чистим одягом, їжею і запасами води, разом з місцевими перекупками виїхали в бік Городка.

За Гусятином Іван з Богданом бували нечасто. Їздили хіба з батьком на ярмарок або дружбами з іншими хлопцями, коли ті сваталися в чуже село. Тому кожен новий краєвид обоє зустрічали захоплено. Дивувалися з людських хатів — зовсім інакших, ніж у їхньому селі, придивлялися до людей і часом знаходили схожих зі своїми знайомими.

— А ото, он той дід, — тицяв пальцями під гуркіт коліс по мурованій дорозі Іван, — схожий на дядька Трофима з кутка, так само на ногу слабує, криває. А баба біля нього — викапана цьотка Стефа, ніби не йде, а котиться, — аж за живіт хапався від реготу.

Губи Богдана поволі розтягувалися в усмішці.

— Головне — на дівок не задивляйтеся, — повчали хлопців старші чоловіки, що везли їх своєю підводою, — бо дістанете від тамтешніх, мало не здасться.

— Ми не по дівок їдемо, — відбуркувався Богдан. — З дівками грошей не заробиш.

— Ну-ну, — хитали головами старші чоловіки й моргали Іванові. Той показово відвертався вбік: мовляв, чого чіпляєтеся.

У Городку довелося побути аж чотири дні. Виявилося, що то був лише початок ярмарку, і купців, котрі б хотіли так швидко вертатися назад у Проскурів, не знайшлося. Спали всі покотом просто на підводі. Добре, що літо того року видалося спекотним — не мерзли.

Аж на п'ятий день знайшовся якийсь єврей, що купував у людей гусей і тепер міг разом з усім придбаним їхати додому.

За немалі гроші їм обом дозволили їхати поміж смердючих, плетених з лози кліток, в яких, надриваючись, гелготали гуси.

Уже за кілька годин хлопцям здавалося, що вони взагалі ніколи не почують людської мови — перекрикувати той гусячий лемент не було ні сили, ні бажання, тож Іван з Богданом хіба переглядалися. І так майже всю ніч.

До Проскурова приїхали ще затемна. Купець, котрого звали Сруль, ізсадив їх просто на Олександрівській — центральній вулиці міста, а сам повернув у наступну вуличку.

— Ну, і що робити тепер? — запхав руки в кишені Богдан. Опинитися посеред гупої ночі в чужому місті було страшнувати.

— Треба шукати, де б спинитися, — Іван роздивлявся навколо і зовсім не здавався розгубленим.

На Олександрівській було темно хоч око виколи. Десь далеко чулася чоловіча лайка. Трохи далі на схід, здається, був якийсь рух. Іван, довго не думаючи, пішов туди. Брат, сплюнувши під ноги, потягнувся за ним.

Обоє опинилися на чималій площі, схожій на ярмаркову. Хоч літо того року видалося спекотним, тут де-не-де ще не висохли глибоченні калюжі. В одній із них бабрався солдат у формі, а ще кілька, явно напідпитку, реготали з нього, аж за животи хапалися:

— Ігнатій, пливи к берегу! — кричали по черзі. — Ми здесь, иги-ги-ги, — заливалися сміхом. — Єщю немного.

Ігнатій гріб так, що болото хляпало йому в лице і рідкими грудками падало на черевики інших з компанії.

— Ото тобі й служба, — криво всміхнувся Іван. Богдан у ту мить його обличчя не бачив, але так добре знав брата, що міг вгадати кожен порух його м'язів.

— Може, ну його? — з надією сказав Іванові в потилицю.

— Тут є ще хтось, кого ми можемо спитати, як знайти той цукровий завод?

Богдан змовчав. Сновигати вулицею в таку пору йому не хотілося, але й п'яні солдати — порадики не найліпші. Про всяк випадок лишився від брата на кілька кроків далі.

— Я дуже перепрошую, — елеїним голосом заговорив до служивих Іван, — ви не скажете, в який бік іти до цукрового заводу?

Солдати на мить змовкли, збираючи докупи залишки тверезої свідомості. Навіть рука Ігнатія, занесена над болотним плесом, на мить застигла.

— Ти где здесь такой веселівий взявся? — солдати втратили інтерес до болотяного плавця й обступили Івана.

— Приїхав, — далі всміхався той.

— Деревенській? На українском только в селє разговарівають, — хтось поклав йому руку на плече. Іван кивнув.

— А покажи мнє, деревенській, что с деревні везьош, — шарпнув його за клунок котрийсь із солдатів.

— Не трогай, — почувся звідкись жіночий голос. Усі здивовано обернулися. Тільки зараз помітили, що один із солдатів обіймає відверто вдягнену дівчину.

— Єщо чего, — вишкірився той, що зачепив Івана, — мнє шлюха указивать не будет, что делать.

Солдат різко повернувся і дав дівчині ляпаса.

— А я буду, — з'явився з темряви Богдан і, не даючи солдатам оговтатися, вмастив кожному з розмаху кулаком в голову, аж ті попадали на землю.

— Поплилі, поплилі! — залементував Ігнатій, коли побачив товаришів у болоті біля себе.

— Тікаємо, — смикнула обох за руки дівчина, — чи ви чекаєте, поки вони очуняють?

Усі втрюх побігли в темряву. Хлопці трималися нової знайомої.

— Ну ти й бігаєш! — Іван обіперся руками в коліна, коли дівчина зупинилася біля одного з будинків і постукала. Тепер він міг краще роздивитися свою рятівницю, і йому навіть здалося, що десь міг її бачити раніше. Щось віддалено знайоме було в її рисах.

— З такою роботою ще не того навчишся, — відповіла, думаючи про щось своє. — З Западної? — зупинила погляд на Івановому шрамі.

— Шо?

— Питаю, ви з Западної? По мові чую.

— А, ні, ми на кордоні живемо, з Гусятина. А мова... То в нас у селі у всіх така. Западна близько. Чому питаєш?

— Та так, — дівчина замовкла, за дверима чувся якийсь рух. — Я там малою жила.

— А потім?

— Потім усе змінилося, — відрізала.

Богдан тим часом мовчав і придивлявся до нової знайомої: у їхньому селі люди були побожні, тож досі «непотребних дівок» він не бачив.

Одягнена в просту синю сукню з надто відкритими плечима. Пояс стягнутий корсетом, через що груди випирали над вирізом. З кожним вдихом-видихом здавалося, що вони ще трохи — і зовсім виваляться з сукенки. Довге кучеряве волосся заколото набік масивною брошкою.

— Що, ніколи не бачив повій? — уперше заговорила до Богдана дівчина.

— Як тебе звуть? — ледве спромігся той на кілька слів.

— Магда, — своє ім'я дівчина вимовила повільно, ніби прислухалася до його звуку.

Нарешті двері відчинили. Заспаний чоловік невисокого зросту підозріло оглянув усіх трьох:

— Ці з тобою? — спитав у Магди, як у давньої знайомої.

— Зі мною.

Чоловік помахом голови покликав трійку за собою і провів сходами на другий поверх:

— На ранок кімнату звільнити, маю клієнтів.

— Зрозуміла. — Магда всунула йому щось у долоню. Мабуть, гроші. Чоловік, не піднімаючи очей на хлопців, пішов геть.

— Я — Іван, а він — Богдан, — усміхнувся Магді молодший брат. — Скільки ми винні за ніч? Негоже, щоби за нас платила жінка.

— Вважай, що за вас заплатили ті солдати, — усміхнулася Магда. — Я з таких завжди беру гроші наперед.

Іван міряв кімнату кроками і не знав, куди себе подіти, Богдан тим часом роздивлявся навколо: добротні меблі, чисті простирадла, плетений килим. Кімната обставлена по-простому.

— Ліжко тут одне, на ньому спатиму я. А ви лягайте на підлозі, — дівчина при них скинула сукню і лишилася в самому спідньому. Хлопцям аж мову відібрало від такої відвертості. Аж коли Магда пірнула під тонку літню ковдру, Богдан здогадався погасити лампу.

Іван і Богдан лягли на голу підлогу не роздягаючись і вкрилися сорочками, що мали із собою в клунках. Обом тієї ночі не спалося. Богдан, чуючи, як крутиться брат, кілька разів хотів до нього заговорити, але стримувався: Магда заснула, тільки торкнувшись подушки. Її рівне дихання заспокоювало.

Зранку всіх трьох розбудив стукіт у двері:

— Забирайтеся! — крикнув чоловік, якого вони зустріли вчора.

Магда спокійнісінько сіла на постелі й узялася одягатися.

— Виходьте, покажу вам, як дійти до цукрового заводу Маранца. Ви вчора питали.

Хлопці, як по команді, звелися на ноги і закинули свої клунки на плечі. Майже безсонна ніч давалася взнаки: в очі ніби хтось насипав піску, в голові й досі гелготали гуси, а живіт бурчав від голоду.

Надворі виявилось, що гуси гелготали не в головах Луциків, а насправді. Звук той долинав із вулички, куди вчора поїхав той купець, що привіз їх до Проскурова.

При денному світлі головна вулиця Проскурова мала кращий вигляд: куди не глянь — стояли або нові дво-триповерхові будинки, або початі будови. Вулицею раз чи двічі проїхали візники кіньми. Площа, на якій вони були вчора, справді виявилася ярмарковою — тепер там торгували птицею, свиньми, городиною і цукром.

Трохи далі вишикувалася черга до бочки.

— Газовані води, — пояснила Магда.

Іван ковтнув слину.

Пояснивши хлопцям дорогу до заводу Маранца, Магда сховалась у котрійсь з бічних вуличок. Луцики знов опинилися посеред незнайомого міста самі.

Правда, вдень це вже не видавалося таким небезпечним.

На заводі Маранца якийсь чоловік пильно оглянув їхні документи:

— З Західної? — спитав після довгої паузи.

— Ні. Кам'янецький повіт. Гусятин, на самому кордоні.

— А в Проскурів на заробітки?

Хлопці кивнули.

Плата, яку пропонували за роботу, була меншою, ніж та, про яку чув Іван, але пристойною. Головне — пообіцяли, що платитимуть більше, якщо хлопці виявляться вдатними до справи.

— А з житлом у вас як? — наважився спитати Богдан.

Чоловік, що брав їх на роботу, аж брову підняв:

— Робочі казарми зайняті. Наймайте собі кімнату.

Луцики похнюпилися. Грошей із собою вони мали небагато, а до платні ще треба було дожити.

У перший же день на заводі обох поставили чистити обладнання:

— Початок сезону, скоро привезуть першу партію буряків.

Готуємося, — пояснили.

Таких самих заробітчан, як вони, тут виявилось кілька десятків. Хоч під час роботи було не до розмов, але перезнайтися один з одним встигли. А на обід усіх робітників годували пустою кашею з квашеними огірками і сухарями. Іван з Богданом наминали так, що, здавалося, то найсмачніша каша в їхньому житті. І все було добре.

Але вже ввечері, коли потомлені знову вийшли на вулицю, настрої обом зіпсувався: куди йти? Де шукати житло?

Повернулися на Проскурівську і зайшли у кілька прибуткових будинків — усюди правили таку високу ціну, що Луцикам привезених з Гусятина грошей не вистачило б і на тиждень. Коли зовсім стемніло, Іван твердо сказав:

— Треба шукати Магду.

— Вона нам шо, нянька? — зітхнув Богдан. — Магда про нас і чути не хоче.

— Ми тут більше нікого не знаємо.

Іван рішуче підійшов до повії на Олександрівській і взявся щось її розпитувати. Богдан, навчений першим разом, залишився стояти на відстані. Одного разу це вже їх урятувало.

— Магда працює на площі біля вокзалу, — махнув Іван братові на схід. Богдан мовчки пішов за ним. Бо якщо вже Іван втягнув їх у цю історію, то треба його слухатися до кінця.

Площа біля залізничного вокзалу виявилася місцем людним. Тут торгували газетами, чистили черевики і просто прогулювалися. Магду Луцики побачили в дальньому кутку. Дівчина кокетливо розмовляла з добре вдягненим чоловіком, але, помітивши Луциків, лишила його самого.

— Чого прийшли? — підійшла ближче.

— Нам нема де жити, — Іван почав з головного.

Магда мовчала і міряла обох поглядом.

— Гроші є?

— Є.

— Скільки?

Іван шепнув їй на вухо суму, і та розсміялася:

— На такі гроші ви хіба в себе в селі прожити можете.

— Нам би хоч до першої платні, — озвався Богдан. Останнім часом він так рідко говорив, що йому самому власний голос видався за

дивину.

— Ходімо, — махнула рукою Магда. — Від долі не втечеш. Тільки вигод не гарантую.

Крихітний будиночок на глухій вулиці, куди їх привела Магда, мав кухоньку з піччю й кімнату.

— Я не замикаю, — пояснила, коли двері відчинила без ключа, — тут нічого красти.

У потрісканих від часу віконних рамах свистів вітер. Під усіма чотирма стінами стояли дерев'яні лежаки, посередині — стіл. З меблів більше не було нічого.

Луцики роззиралися навколо.

— Обживайтесь. Я тут майже не ночую. А коли ночую — сплю біля печі. А ви лягайте тут.

— То це твій дім?

— Мій, — опустила очі Магда. — Треба бігти. Їжі тут нема, уже якось перебудете.

За Магдою зачинилися двері, а хлопці полегшено видихнули: принаймні тепер їм є де ночувати.

Спали на голих лежаках, але після важкої роботи заснулося швидко.

Наступного дня ввечері, повернувшись з роботи на заводі, хлопці знайшли на кухні буханець свіжого хліба і казан пісного борщу. Про те, що Магда була вдома, свідчили хіба кілька волосинок на гребінці і мокрі від води ночви, в яких та, схоже, милася.

Відтоді щоразу, повернувшись додому, вони знаходили страву, але не зустрічали господині.

За кілька днів Луцики, заплативши якомусь чоловікові на пошті, бо самі були неписьменні, склали першого листа батькам. Мовляв, на місці, найнялися працювати, все добре. У Гусятині батьки так само за могорич умовлять когось їм те написане прочитати.

Із першої платні Луцики купили собі тепліший одяг і живу гуску, яку зарізали просто на подвір'ї будинку. Решту відклали.

Наступного дня знайшли на кухні гуску вже спеченою з картоплею і сіли святкувати перший місяць заробітків.

— Так дивно, — Іван, обсмоктуючи кісточки, посміхнувся, — ми тут уже стільки живемо, а Магда — ніби привид. Приходить лиш тоді, як нас нема.

— Треба їй віддячити, — Богдан відламав від гуски стегно і переклав у чисту миску, яку поставив на вікно. Прийде дівчина додому — поїсть.

— Може, подарунок купити?

— Дуже багатий?

Іван знизав плечима.

— Хату їй хоч трохи підлатаймо чи що, — оглянув кімнатку старший Луцик.

— Хіба так.

Відтоді вечорами хлопці бралися за все, що бачили очі: підбивали, чистили, навіть купили на площі вапна і побілили хату всередині і знадвору. Іван прополов подвір'я від бур'янів, а Богдан прорідив дерева, що загусли без догляду.

Із середини осені роботи на заводі стало більше, і людям змінили години праці. Маранци взяли ще трохи працівників і поділили роботу на денну й нічну. І вийшло так, що Луцикам випало працювати в різні зміни.

— Ви обоє дуже добрі до справи, — похвалив їх старший працівник, до якого прийшли проситися змінити години роботи так, щоб працювати разом. — Таких мені треба і в одну зміну, і в другу. Тому й розділив вас. Нічого, — поплескав по плечах обох, — зрештою, рано чи пізно вам треба звикатися бути окремо. Женитися ж на одній дівці не будете, — сміявся.

Івана те, що доведеться працювати від брата окремо, хвилювало не дуже: у місті він уже орієнтувався непогано, серед робітників мав друзів, справу знав. А от Богдан хвилювався: поки брат був у нього перед очима — почувався спокійніше. Знав, що за потреби витягне його з халепи. А тепер — як його впильнувати? Іванова вітряна вдача не лишала місця для спокою. Зрештою, Богдан домовився з хлопцями, котрим випало працювати з Іваном в одну зміну, щоб ті не спускали з нього очей.

— А штанці йому не підтягати? — підсміювалися ті, але обіцяли в обр́азу його не дати.

Відтоді хлопці зустрічалися лише в ті дні, коли завод зупинявся на перерву. А, зважаючи на сезон, таких було мало.

Зате після зміни робочих годин і одному, і другому випадало якийсь час на день бути в хаті разом з Магдою.

Якогось дня Богданові випало працювати вночі. Повернувшись додому, впав спати, бо від утоми, здавалося, не може дихати. Прокинувся від того, що в кухні щось грюкало. Богдан інстинктивно мацнув під лежаком, куди пришив у мішечку зароблені гроші. Полегшено видихнув: на місці.

Навшпиньки підійшов до дверей і заглянув до кухні. Там обома ногами в ночвах стояла Магда. Голісінька, поливала голову водою з ковша і розтирала шкіру. Богданові аж дух перехопило: по правді, досі він жодного разу не бачив голої жінки отак близько, та ще й при світлі. Магда стояла до нього задом, тож не помітила його. Зате він міг добре роздивитися всі її принади. «Трохи захуда, але то ж місто», — зловив себе на думці.

Струмінь води стікав з її довгого волосся по впадині на попереку і пропадав між сідницями. Богдан навіть забув дихати. Подумки дозволив собі торкнутися пружної шкіри там, де струмінь води знову розтікався на два і тягнувся стегнами нижче, але на ділі навіть якби й хотів поворухнути рукою — не вдалося б.

Тільки коли Магда потягнулася рукою по чистий рушник і почала витирати волосся, зібрався з силами і відступив з пройми дверей. Ліг назад у постіль, заплющив очі і вдав, що спить. Але побачене прийшло за ним. Образ голої Магди стояв перед очима й не зникав, як не гнав Богдан від себе ці думки.

— Ти до вечора спатимеш? — за якийсь час крикнула з кухні дівчина. У хаті смачно пахло.

Богдан несміливо вийшов до неї. Звісно, дівчина не могла знати, що він бачив її вранці, але почувався, ніби спійманий на гарячому.

Того ранку він уперше побачив Магду іншою. В простенькій домашній сукні, із заплетеним у косу волоссям, вона скидалася на підлітка.

— Скільки тобі років? — розсік тишу питанням, коли дівчина поставила перед ним миску з кількома шматками смаженої риби.

Магда вже звикла, що Богдан здебільшого мовчить, і навчилася не займати його розмовами, тому від його голосу аж стрепенулася і ледь не кинула миску з рук.

— Двадцять, — відповіла ледь чутно.

— Двадцять, — ехом повторив той і відвів погляд.

— Двадцять, а вже повія, — криво посміхнулася Магда. — Так ти думаєш.

Богдан мовчав.

— А батьки твої де? — продовжив розмову, вже коли доїв останній шматок.

Магда затамувала подих, ніби вагалася, чи відповідати.

— Нема. Може, і не було ніколи.

Луцик-старший знову мовчав. Бо що мав їй сказати? «Співчую?»? «То от чому ти така»? Просто затягти багатозначне «М-м-м-м»? І без того не знав, чи не спитав дурного — в розмовах він ніколи не був мастак. А з Іваном узагалі не мав потреби говорити з іншими людьми: в того слова злітали швидше, ніж Богдан встигав їх обдумати.

Так мовчки й пішов до себе готуватися до нічної праці. З братом пересікся лише на кілька хвилин біля входу в завод. Обійнялися, впевнилися, що все добре, — та й по всьому.

Наступного разу він сам прийшов до Магди, коли та заварила чаю, і всівся на лавку навпроти. Дивився на її пальці, що тримали горня, і не міг відвести погляду. Тонкі і довгі, шкіра така прозора, що видно кожну судинку. Ну цілком тобі дитячі. До сільської роботи такі руки були б невдатні. Та й хто б дав їм працювати? Думав, поки не зловив себе на тому, що уявляє, як його губи обціловують ті пальчики. Всередині все горіло вогнем.

Богдан випив залпом холодної води, ніби то мало вгамувати пожежу. Але де там.

— Розкажи мені щось, — раптом зрозумів, що хоче її чути.

Магда хмикнула, знизала плечима, але взялася розказувати, що бачила сьогодні в місті. Богдан слухав. Так він міг вільно дивитися на її губи і вивчати кожен їхній рух.

Потім на роботі ті губи приходили до нього разом з утомою. Шептали, торкаючись вуха, а він гнав від себе мару вмиванням холодною водою просто у дворі заводу.

Щоразу, повертаючись додому через Олександрівську, не наважувався дивитися по людях, бо боявся побачити її з кимось із п'яних солдатів чи купців, які поїхали в Проскурів ніби у справі, а насправді — від набридливих дружин і купи дітей.

А вранці майже біг на кухню, щоб послухати, що Магда скаже цього разу.

Якогось вечора в Проскурові всю ніч шпарив дощ. Богдан навіть після важкої зміни не міг заснути: Магда досі не повернулася. Аж видихнув, коли почув, як рипнули двері. Дівчина переступила поріг мокра до нитки. Струмки стікали навіть по обличчю — може, плакала?

Богдан втішився, що здогадався наперед розпалити грубу, і мовчки взявся помагати дівчині знімати мокрий одяг. Та аж цокотіла зубами. Коли на Магді не залишилося нічого — схопив рушник і почав розтирати ним шкіру.

— Так мені мама робила, коли я в річці намок, — усе, що сказав. Не став розказувати, що в річку тоді поліз, рятуючи брата, а потім ще й узяв на себе за все провину.

Під його руками шкіра Магди рожевіла. Щоки її вкрилися рум'янцем, а губи налилися.

— Боляче, — прошептала дівчина, коли Богдан, забувшись, натиснув рушником надто сильно на її плече.

Від того шепоту ніби прокинувся: подивився на почервоніле місце, де її боліло, і уявив, як його цілує. І навіть не відразу збагнув, що робить це насправді. А коли зрозумів — відсахнувся.

— Гидко? — голос Магди тремтів.

Богдан, замість відповісти, підступив ближче, обійняв дівчину й поцілував у тім'я.

З того часу після роботи він чекав ранку, щоб слухати Магду й обійматися з нею. І ніколи б не наважився на більше, якби якимось вона сама не перервала свою розповідь і не поцілувала його в губи. А вже після того поцілунку він нічого не міг із собою вдіяти. Дивуючись власній сміливості, гладив Магдину шкіру довго-довго, аж поки та від бажання не притислася до нього всім тілом. А потім мовчки взяв її просто на твердому дерев'яному лежку, не зовсім розуміючи, чи то відбувається насправді, чи він мріє.

По тому йшов на роботу легко, як ніколи — тепер він знав жінку. І вона щодня чекала його вдома, щоб розповідати, обіймати й кохатися.

Богдан надумав, що по Різдві покличе її до шлюбу. Ким би вона не була.

Поки старший брат гарував ночами, молодший працював удень, а вечорами мав купу вільного часу. Молоді хлопці, з якими Іван задружив, кликали його на гульки, а він не дуже й відмовлявся. Хоч на

заводі втомлювався, але юність брала своє. Привчився курити тютюн і часом цілими вечорами гаяв час на привокзальній площі, роздивляючись доньок місцевих купців, що прогулювалися, зневажливо зиркаючи на бідно вдягнутих робітників.

— Я одного разу мав таку, — реготав один з хлопців, показуючи на котрусь з дівчат, — то вона навіть спідниці не зняла, бо боялася, що я побачу її голою, але все інше робила справно.

Хлопці сміялися, але не дуже вірили цим масним історіям. Ну хто в юності не прибріхував.

Іванові брехати не треба було: він перепсував у селі стільки дівчат, що батько навіть боявся, щоб їхні брати його не побили. Якось одна навіть звинуватила його в гвалтові, але Богдан швидко знайшов хлопців, які підтвердили, що та дівка сама вішалася братові на шию. Але тиждень у криміналі Іван тоді посидів. А хіба він винен, що дівки самі падали в його руки? Хто б на його місці не скористався?

По привокзальній площі, похитуючи стегнами, проходилися повії. Підстаркуваті і вульгарні, вони вішалися на шиї солдатам і приїжджим, що сходили з потягів.

— Тьфу, — сплюнув під ноги Іван, коли хтось із хлопців після чарки запропонував розважитися з котроюсь із них. — Я з такою і задурно не ляжу.

— Вибагливий, — підсміювалися хлопці, — тобі хіба дівки з Олександрівської до смаку будуть. Вони — те, що треба, але нам не по кишені.

Хлопці гучно гуляли ледь не щодня, але Іван ухитрявся не витратити багато — завжди знаходив когось, хто пригощав.

Котрогось дня хмільні прогулянки завели його в ресторан «Бель Вью» на центральній вулиці. Якийсь місцевий купець вирішив напоїти мало не все місто на честь народження доньки, а від дармового пригощання відмовлятися було гріх. Та й Іван з його легкими розмовами швидко ставав своїм у будь-якій компанії.

— А диви яка, — показав пальцем у вікно хтось з Іванових друзів. — Така б тобі підійшла?

Іван глянув у вікно. Поруч з ресторацією крутилася Магда. Її груди, як і в першу їхню зустріч, виключно випиналися з корсета, а голі плечі вабили гостротою форм. Сукня на Магді була недешева, а волосся

підняте у високу зачіску. Іван вислизнув з-за столу і вже за кілька секунд тримав її за руку:

— Ходімо, — шепнув на вухо, — там зі мною хороша компанія, можна добре повеселитися.

Магда примружилась і глянула крізь скло, оцінюючи присутніх.

Уже за кілька хвилин вона танцювала під оркестрову музику, час від часу ляскаючи по руках господаря свята, що дозволяв собі зайве.

— Меткий стариган, — обійняв Магду за столом Іван, — у нього дружина тільки народила, а він дівок лапає.

Погляд Івана припав до її грудей, і всередині заворушилися призабуті відчуття. Навіть виснажене роботою, але підбурене алкоголем тіло просило свого.

«Я не я, якщо Магда сьогодні не буде зі мною», — сказав сам собі, милуючись її формами, коли та знову пішла танцювати.

Новоспечений батько, що встиг заплатити Магді за цілу ніч, так напився, що заснув просто за столом. Молодший Луцик повів дівчину додому.

— А ти така, як треба, — притулив її до стіни, щойно переступили поріг. Йому подобалася Магдина розпусність, цей відвертий одяг і виклично підфарбовані чорним очі. Такої в нього ще не було. — Приголубиш? Чи ти тільки за гроші?

Магда не відповіла нічого, хіба глянула йому в очі з викликом і легенько торкнулася шраму на обличчі. Іван сприйняв це за команду до дій і ледь не роздер на ній одяг. Те, що робилося між ними тієї ночі, можна було б порівняти хіба з громом і блискавкою — так усе було різко, сильно і голосно. Знесилений Іван ловив себе на думці, що ні з ким із його дівчат йому не було так добре.

— Ти свою справу знаєш, — бурмотів, провалюючись у сон, а Магда вставала з його постелі і йшла до себе.

На ранок Іван прокинувся, коли вона ще спала. Ось-ось мав повернутися Богдан, треба було бігти на завод. Запхав дівчині в кишеню сукні гроші — хай не думає, що він не може заплатити за цю ніч.

Після такого працювалося значно краще. Іван дивився на своїх хлопців і з приємністю усвідомлював, що ніхто з них не кохався з такою жінкою, як він.

По тому час від часу він дорогою додому заходив на Олександрівську і забирав Магду із собою, щоб ще і ще переживати те божевілля. З нею він вчився таким секретам насолоди, про які раніше не міг і мріяти. Яскрава і зваблива Магда відкривала йому новий світ тілесних насолод.

— Ти ж непогано заробляєш, — спитав її якось після гарячої ночі хлопець, — то чому живеш у злиднях?

— Я не марную гроші, — усміхнулася та.

— Хочеш купити ціле місто?

— Ні, — Магда думками, здається, була далеко. — Хочу заплатити за все. І щоб заплатили мені.

Іван повів бровою: хіба можна добровільно відмовитися від таких легких грошей, зрештою, від життя зі щоденними гульками? Дівчина-свято, здається, вона створена саме для такого. І саме це Іванові в Магді подобалося. А коли ранками бачив її без розпусного одягу і з непідфарбованими очима — чари розвіювалися. Ця інша, звичайна дівчина йому була нецікава.

— Добре прилаштувався, — присвистували його друзяки, яким він уже встиг похвалитися своїм вигідним становищем. — Маєш задурно те, за що інші платять немалі гроші.

— Маю найліпше, — підморгував той. — От побачите, я довіку буду мати найліпше.

Єдине, про що хвилювався Іван, — щоб ніхто не розповів про його любовні походеньки старшому братові, бо той точно не потерпить такого під своїм носом.

Але зовсім скоро обом Луцикам стало не до любові: цукровий завод закривали на зиму до наступного сезону.

Богдан влаштувався на цегельний і за невеликі гроші щодня з ранку до вечора переносив цеглу з купи на купу. Дуже скоро він перестав розрізняти, чи то руки його червоні від глини, чи, може, то вже кров проступає крізь шкіру. Але терпів і щоразу, коли приходив відчай, уявляв, як заробить досить грошей, щоб поставити в Гусятині нову хату і забрати туди Магду.

Тим часом Іван влаштовуватися на іншу роботу не поспішав:

— Мучитися, як ти, і за копійки? — показував на братові стерті до крові руки. — Ні, не буду. От побачиш: я знайду щось ліпше.

Богдан, хоч і хвилювався за брата, але був упевнений, що з його вдачею тому таки знову пощастить. Тож єдине гнітило хлопця після важкої роботи — те, що він майже не бачив Магди вдома. Відколи вони з Іваном знову були в хаті в один і той же час, дівчина там майже не ночувала.

Невдовзі Іван і справді, здається, знайшов роботу.

— Я ж казав, — підморгнув старшому братові, коли вперше поклав на стіл чималеньку суму. — І шкіру свою стирати до м'яса не треба.

Богдан двома пальцями підняв ті гроші і вдоволено кивнув головою: він і сам був певний, що брат таки знайде своє.

— Що за робота?

— Та так, — Іван дивився у вікно. — Купи-продай.

— Законно?

— Ти мене за кого маєш? — розсміявся молодший Луцик. — Ясно що законно. Хлопці наші допомогли. Ті, з якими на заводі працювали. Вони ж також без роботи лишилися — от і зорганізувалися.

Власне, у тому була частина правди, ну а всю Іван розказати братові не міг. Хлопці дійсно допомогли йому з тією справою. Завод Маранців продавав цукор за кордон, в Австро-Угорщину. Відколи в Проскурові збудували залізницю, товар почали перевозити потягами. Дехто зі старших на посаді здружився з керовниками паровозів і організував промисел з пачкарства. Тут, у Проскурові, хлопці скуповували здебільшого нюхальний тютюн і таємно передавали потягами в сусідню державу. А звідти отримували дрібні речі — жіночі сумочки, капелюшки, прикраси — те, що легко можна було продати тут, у Росії. До такого пачкарства долучився й Іван. Щоб не викликати підозр, тих, хто скуповував тютюн чи інший товар на замовлення, мало бути багато, бо часом партії сягали до центнера. Далі хлопці по черзі ходили на станцію в селі Гречани біля Проскурова і там, коли, за домовленістю, потяг гальмував на підйомі, відбувалася передача товару і грошей. Поліція у Проскурові була недурна, тому пачкарів часто ловили. Тож і змінювалися такі посильні один за одним. Найкраще було домовитися з поліціантами, віддаючи їм частину заробітку, але дехто віддавати зароблене не хотів і покладався на удачу. Таким був й Іван.

Старший Луцик запідозрив погане, коли вперше побачив у брата австрійські гроші.

— Я ж казав тобі, що тут не житиму, — відповів на його німе питання Іван. — Ото й міняю гроші, щоб мати і такі, і такі.

— Як хтось знайде — буде зле.

— Хто знайде? — Іван міряв хату великими кроками. — Хто має знайти? Кому є діло до цього вбогого будинку? — розводив руками.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

На жаль, цей розділ недоступний у безкоштовному уривку.

На жаль, цей розділ недоступний у безкоштовному уривку.

На жаль, цей розділ недоступний у безкоштовному уривку.

На жаль, цей розділ недоступний у безкоштовному уривку.

На жаль, цей розділ недоступний у безкоштовному уривку.

На жаль, цей розділ недоступний у безкоштовному уривку.

На жаль, цей розділ недоступний у безкоштовному уривку.

На жаль, цей розділ недоступний у безкоштовному уривку.

На жаль, цей розділ недоступний у безкоштовному уривку.

На жаль, цей розділ недоступний у безкоштовному уривку.

На жаль, цей розділ недоступний у безкоштовному уривку.

На жаль, цей розділ недоступний у безкоштовному уривку.

На жаль, цей розділ недоступний у безкоштовному уривку.

На жаль, цей розділ недоступний у безкоштовному уривку.

На жаль, цей розділ недоступний у безкоштовному уривку.

На жаль, цей розділ недоступний у безкоштовному уривку.

На жаль, цей розділ недоступний у безкоштовному уривку.

На жаль, цей розділ недоступний у безкоштовному уривку.

На жаль, цей розділ недоступний у безкоштовному уривку.

На жаль, цей розділ недоступний у безкоштовному уривку.

На жаль, цей розділ недоступний у безкоштовному уривку.